

K. Zandvliet, *Mapping for money. Maps, plans and topographic paintings and their role in Dutch overseas expansion during the 16th and 17th centuries* (Dissertatie Leiden 1998; Amsterdam: Batavian lion international, 1998, 328 biz., f85,-, ISBN 90 6707 454 3).

In 1619 kreeg de Verenigde Oost-Indische Compagnie van de Staten-Generaal een monopolie over alle kaarten die betrekking hadden op het handelsgebied van de VOC. Dit nieuwe monopolie versterkte de al nauwe relatie tussen de handelscompagnie en de kaartproductie van het betrokken gebied. De VOC ging over tot de aanstelling van een officiële kaartenmaker in Amsterdam en (iets later) de inrichting van een cartografische dienst in Batavia. De activiteiten van talloze, nu vaak geheel vergeten VOC-beambten en kaartenmakers leverden een ongekennde rijkdom aan cartografisch materiaal op, de papieren versie van het handelsimperium dat de Republiek in de zeventiende eeuw opbouwde.

Kees Zandvliet, voormalig hoofd van de cartografische afdeling van het Algemeen Rijksarchief, wijdde zijn Leidse dissertatie aan dit aspect van de VOC-geschiedenis. Maar niet alleen de cartografie van de VOC komt aan de orde, ook de buitenlandse voorbeelden en de activiteiten van de voorcompagnieën en vooral de West-Indische Compagnie worden belicht. Centraal staat — de titel van het boek vat het mooi samen — de economische waarde van de kaarten; het gaat niet om de esthetische pracht van al die kaarten, noch om hun antiquarische waarde of hun betekenis als bron voor de geschiedenis van de overzeese expansie. Zandvliet beschouwt de kaarten hier als een vorm van bedrijfskapitaal, als middel om de kosten zo laag en de winsten zo groot mogelijk te maken. Die andere aspecten worden niet vergeten, maar voorop staat dat kooplieden opdracht gaven tot het maken van kaarten omdat ze daarmee dachten sneller te kunnen varen, veiliger routes te kunnen kiezen en minder kans te lopen op verlies van schepen en goederen.

Zandvliets boek munt uit door een gedetailleerde beschrijving van alle mogelijke aspecten van de kaartproductie. De hoofdstukken zijn globaal chronologisch opgebouwd en behandelen achtereenvolgens de Portugese en Spaanse voorbeelden, de Zuid-Nederlandse kaartproductie, de verschuiving van de kaartproductie eerst naar Edam en later Amsterdam en vervolgens de opzet en uitbouw van de cartografische diensten van de VOC (in Amsterdam en Batavia) en de WIC (in Amsterdam en Recife). Bepaalde aspecten krijgen een thematische behandeling, zoals het gebruik van kaarten voor landbeheer en representatieve doeleinden. Voor een enkele regio, zoals Taiwan, wordt in extenso besproken hoe de VOC of de WIC zich dat gebied cartografisch toeëigende. Een aantal uitvoerige appendices bespreekt en presenteert tenslotte belangrijk bronnenmateriaal, zoals de geschiedenis en opzet van relevante archieven en depots, inventarissen van kaartcollecties en catalogi van instrumenten en boeken in de kantoren van de VOC.

Uit dit veelzijdige materiaal trekt Zandvliet enkele conclusies met een betekenis die soms verder strekt dan de eigenlijke geschiedenis van de cartografie. Interessant is bijvoorbeeld de rol die het Portugese en ten dele het Spaanse voorbeeld heeft gespeeld bij de opzet van een cartografische dienst bij de Nederlandse handelscompagnieën. De Oude Compagnie, de voorloper van de VOC, nam het idee van een centrale beheerder en producent van kaarten (de *cosmôgrafo-mor*) over van de Portugezen, zij het dat haar man, Plancius, niet in dienst was van de compagnie, maar zelf aandeelhouder was. Ook de VOC werkte later aanvankelijk met vaste kaartenmakers die ze niet in dienst had, tot ze in 1619 Hessel Gerritsz. als officiële kaartenmaker op de loonlijst zette (later opgevolgd door W. J. Blaeu). De compagnie was daartoe wel gedwongen, omdat Gerritsz. eenjaar eerder van de Staten-Generaal een monopolie over kaarten met betrekking tot Azië had gekregen. Door hem in dienst te nemen nam de VOC zijn

privilege feitelijk ook over. Maar opvallend is dat de VOC nooit een effectief monopolie over de kaartproductie heeft verkregen en ook niet heeft nagestreefd. Gerritsz. en Blaeu combineerden hun werk voor de VOC altijd met hun activiteiten als zelfstandig drukker en uitgever, ook van kaarten en globes. Ze waren altijd zowel beambte als vrije ondernemer en niemand kon voorkomen dat ze gegevens die ze via de VOC-kanalen verwierven ook voor hun eigen bedrijf gebruikten. Geheimhouding, officieel een element van de bedrijfspolitiek van de VOC, was zo niet te garanderen en werd niet systematisch nagestreefd. De relatie tussen de VOC en haar officiële kaartenmakers was verrassend open, iets wat niet alleen iets over de bedrijfscultuur van de VOC zegt.

Dat laatste suggereert al dat het boek van Zandvliet ook gelezen zou moeten worden door anderen dan diegenen die meer willen weten over de Nederlandse cartografie in de zeventiende eeuw of de bedrijfsvoering van de VOC. Ik denk niet in de eerste plaats aan de kunsthistorici. Hoewel Zandvliet het visuele aspect van de kaarten niet vergeet (het boek is luxueus geïllustreerd en besteedt ook aandacht aan de zogenaamde geometrische artiesten, de schilders die ook kaarten maakten, meestal voor representatief gebruik), is de theoretische discussie van de artistieke dimensie teleurstellend. Svetlana Alpers' idee van de *mapping impulse* wordt wel genoemd, maar de bespreking ervan levert niets op.

Meer van hun gading zullen de wetenschapshistorici vinden, vooral waar het gaat om de opzet van de cartografische diensten van de verschillende compagnieën. Er bestonden nauwe relaties tussen de kaartenmakers en de geleerden die het geografische materiaal verwerkten in hun aard- en landbeschrijvingen, terwijl ook de beoefenaars van de natuurlijke historie regelmatig in beeld komen. Kaarten waren lange tijd niet alleen een representatie van ruimtelijke patronen, maar hadden vaak ook een encyclopedisch karakter doordat ze ook andersoortige informatie visualiseerden, zoals (economisch nuttige) gewassen en (politiek al dan niet betrouwbare) bevolkingsgroepen in bepaalde gebieden. Interessanter nog dan deze specifieke informatie die via het cartografisch circuit werd verzameld is het zicht op de opbouw van dat circuit zelf en de in het verlengde daarvan liggende opbouw van een wetenschappelijk circuit (voor de natuurlijke historie in de ruimste zin, dus inclusief wat later volkenkunde ging heten).

Compositorisch is het boek niet helemaal geslaagd. De hoofdstukindeling is op zichzelf duidelijk, maar binnen de hoofdstukken permitteert de schrijver zich veel uitweidingen en stapt hij regelmatig over van een bespreking van de kaartproductie (het proces van representeren) naar de bespreking van wat er gerepresenteerd wordt; een overzicht van de kaarten van Taiwan wordt zo meer en meer een geschiedenis van de Nederlandse bezetting van dat eiland. Ook theoretisch is het boek niet sterk. Zandvliet erkent dat kaarten altijd een vertekende weergave van ruimtelijke verhoudingen zijn, maar onderkent te weinig dat representatie beide kanten opwerkt: kaarten geven niet alleen weer, maar scheppen ten dele ook de verhoudingen die ze pretenderen weer te geven. En ze zijn niet alleen een (passief) instrument van een al bestaande bedrijfspolitiek, maar vormen en sturen die politiek in zekere zin ook.

Verder is het nog maar de vraag of de schrijver wel echt aan zijn eigen opzet heeft vastgehouden: vaak lijkt het erop dat dit geen boek is over de economische betekenis van kaarten, maar een overzicht van de kaartproductie van Nederlandse handelscompagnieën waar in tweede instantie het idee van de economische betekenis opgeplakt is. Concrete voorbeelden van de manier waarop kaarten als bedrijfskapitaal functioneerden worden amper gegeven. Dat de Antwerpse reder en koopman Gillis Hooftman omstreeks 1570 dacht op basis van zijn omvangrijke verzameling logboeken en kaarten gunstiger verzekeringen te kunnen afsluiten, is een van de weinige voorbeelden. Voorde rest moet men maar aannemen dat de bewindhebbers dachten dat geld aan kaartproductie besteed zich op den duur zou terugverdienen. Dit boek,

fraai en verdienstelijk als het is, is zeker geen economische geschiedenis van de kaartproductie van de Nederlandse handelscompagnieën in de zestiende en zeventiende eeuw.

K. van Berkel

H. L. Clotz, *Hochschule für Holland. Die Universität Leiden im Spannungsfeld zwischen Provinz, Stadt und Kirche, 1575-1619* (Dissertatie Osnabrück 1996, Contubernium XLVIII; Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998, 229 blz., DM76,-, ISBN 3 515 07136 9).

Voor een 'berühmte Anstalt' als de universiteit van Leiden is er 'erstaunlich wenig' onderzoek beschikbaar, stelt Henrike Clotz in haar in Osnabrück verdedigde dissertatie over de beginjaren van deze institutie. Om eerlijk te zijn, dat geldt eigenlijk ook voor modern onderzoek naar veel van de andere Nederlandse universiteiten. Gelukkig lijkt daar de laatste jaren verbetering in te komen. Het boek van Clotz laat in ieder geval zien waar het moderne universiteits-historische onderzoek zich op richt: de relaties van universiteiten met de buitenwereld.

Clotz heeft een logische afbakening gevonden in de jaren 1575 en 1619. Het eerste jaartal is uiteraard bekend, het tweede staat voor een organisatorische ingreep van bovenaf, waardoor de aard van het Leidse universiteitsbestuur veranderde. In het boek wordt onderzocht waarom een universiteit als die van Leiden werd gesticht en hoe een dergelijke instelling kon overleven. Er zijn namelijk genoeg voorbeelden waarbij dat niet het geval was.

Leiden is, aldus Clotz, 'durchaus typisch' voor universiteiten die in deze periode worden gesticht. En dat zijn er heel wat (vergelijk *history of the university in Europe*, II, 71 : daaruit blijkt dat in de periode 1551-1600 maar liefst 47 nieuwe universiteiten werden gesticht op een totaal van 137 in de periode 1500-1790). In het boek wordt daarom nog eens de Leidse stichtingsmythe ontrafeld: niet de dank voor het dappere standhouden van de stad, maar het creëren van een opleiding voor ambtenaren en predikanten was de dwingende noodzaak achter het ontstaan van de Leidse universiteit.

Men zou van een universiteit in de Noordelijke Nederlanden misschien kunnen verwachten dat het calvinisme er een overheersende rol zou spelen, maar niets is minder waar. Dat maakt het verhaal van Leiden toch weer wat minder typisch voor de periode. Volgens de auteur komt dat omdat het een perfecte afspiegeling is van de samenleving waarin deze universiteit wordt opgericht. Net zoals het calvinisme geen staatsgodsdienst wordt maar de bevoorrechte religie, geldt dat ook aan de universiteit. Alleen voor studenten is een geloofseed nodig om toegelaten te worden, maar zelfs die wordt al na enkele jaren afgeschaft. En net zoals het staatsbestel in de nog jonge republiek een geheel van compromissen en evenwichtskunst is, zo is ook het bestuur van de universiteit dat. In principe zijn het de stadhouder en de Staten van Holland die zeggenschap hebben over de universiteit, maar in de praktijk zijn het de drie door hen voor het leven aangestelde curatoren en de vier burgemeesters van Leiden die samen de dienst uitmaken. Zij hebben in het spanningsveld tussen provincie, stad en kerk een grote mate van autonomie, die pas verandert als in 1619 na de remonstrantse troebelen de curatoren niet langer voor het leven aangesteld worden, maar slechts voor driejaar. Ook de hoogleraren hadden betrekkelijk weinig invloed. Zij hadden wel een zekere vrijheid in het vaststellen van college-uren en vakanties, maar veel verder ging dat niet. Of het zou moeten zijn dat zij in 1597 bedongen dat zij boven hun gewone salaris in de periode november tot februari ter aanvulling wekelijks twee konijnen kregen.

Deze constructie betekende niet dat er geen spanningen waren. Clotz gebruikt termen als